

Анатолій Михненко

ДОНБАС 1921 - 1941 РОКІВ В ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

20-ті та 30-ті роки в історії Донбасу ознаменувалися як великими досягненнями, так і страшними, кривавими трагедіями. З одного боку – це час нової економічної політики більшовиків, період українізації, створення могутньої індустріальної бази, час, названий О.Субтельним “золотим віком українців під владою Рад”¹. З іншого боку – це доба голодоморів, організованих у 1921-1923 і 1932-1933 рр., розкуркулювання і масового терору, а в цілому - побудова засад тоталітарної держави. Значення і суперечливість подій, що відбулися в 20-30-і роки, зумовили підвищений інтерес до них істориків. Уже в 20-і роки в СРСР видається значна кількість монографій, статей і джерел з історії Донбасу зазначеного періоду.

Національні аспекти історії Донбасу 1920-х років, процес українізації суспільства глибоко розкриваються у працях українських радянських вчених і політичних діячів В.Затонського, М.Попова, М.Скрипника, М.Волобуєва, та ін.² Досить широко подані джерела з історії промисловості Донбасу 1920-1930 рр.³ Важливе місце серед них займають довідники ЦСУ УРСР, щорічники ВСНГХ з промисловості. Проте, враховуючи посилення ідеологічного тиску і терору щодо вчених у 30-і роки,

статистичні матеріали того періоду потребують критичного осмислення та відповідної оцінки⁴.

Цікаві матеріали про кількісні і якісні зміни у складі промислових і сільськогосподарських робітників регіону опубліковані у працях А.Рашина, В.Ренке, П.Ширая, І.Дубинської, О.Цукерника, Я.Кваші та інших дослідників⁵. Авторами книг і статей були головним чином економісти, соціологи, статисти, тому переважна більшість їх робіт відноситься радше до категорії інформативних матеріалів, а не наукових досліджень. Для сучасних учених ретельне вивчення цієї літератури необхідне, бо джерела з деяких інших важливих питань фрагментарні. Певний інтерес у цьому плані викликає видана у 1941 р. «Історія Донецького індустріального інституту за 20 років (1921-1941 рр.)» (м. Сталіно).

У працях, опублікованих протягом 20-30-х років, доволі широко подана і мемуарна література. Але головною метою видання спогадів М.Ізотова, О.Стаханова, М.Мазая та інших відомих робітників Донбасу, як і величезної кількості праць про стахановський рух, була підтримка пропагандистських заходів⁶. Цю ж мету переслідували видавці цілої серії публікацій з питань запровадження жіночої праці у металургійну і вугільну промисловість Донбасу⁷. Характерними рисами зазначених праць є недостатня джерельна база, аргументація та відсутній критичний аналіз описуваних подій. З урахуванням поверховості викладу матеріалу, його пропагандистського характеру, вони не мають серйозної наукової цінності.

Після закінчення Другої світової війни зарубіжні дослідники стали активно видавати праці, пов'язані з міжвоєнним розвитком як Донбасу, так і України в цілому. Зокрема, треба відзначити монографії К.Меннінга, Г.Костюка, У.Коларжа, Б.Дмитришина, З.Мельника та інших авторів, які, завдяки можливості працювати без тиску влади, критично аналізують різноманітні аспекти історії 1921-1941рр.⁸

До опрацювання цих проблем вчені, в тому числі і історики народного господарства, приступили у післявоєнний період. Поряд із статистичними даними і матеріалами до дослідження стали залучатися архівні матеріали. Багато статей, брошур за ступенем використання джерел, за широтою і аргументованістю узагальнень вигідно відрізняються від наукових праць, виданих у попередні роки. Одночасно виходить ціла низка монографій О.Кучера, К.Шияна, Ф.Мартинюка, П.Бакуменка, Л.Скобцова, Г.Діденко та інших дослідників, що порушують проблеми розвитку важкої промисловості країні в 1921-1925 рр.⁹

У другій половині 60-х - початку 70-х років публікується студія О.Єпштейна, в якій розглядається період непу і відновлення "всеросійської кочегарки"¹⁰. Особливо потрібно відзначити праці М.Запорожеця і Р.Ляха¹¹, в яких розроблялися проблеми аграрної політики непу. Одним із спеціальних досліджень історії непу в регіоні є, видана 1976 р., праця О.Курдюмової¹². Хоча в даному історичному нарисі узагальнений фактичний матеріал, автору не вдалося уникнути тенденційності в тлумаченні характеру Непу.

У 70-і - початку 80-х років ХХ ст. українські дослідники публікують ряд статей щодо окремих аспектів історії Донбасу 1921-1941 рр.¹³ Вихваляючи успіхи у відновленні промисловості Донбасу і "ударництво", автори не вказують на багато

негативних фактів цього періоду. Останній, на думку В.Верстюка, характеризується інтенсивним процесом “декласації робітників, втрати інтересу до промислового виробництва, застосуванням позаекономічного примусу, аж до створення концтаборів”¹⁴.

Значна кількість праць зазначеного періоду не містить нових матеріалів, а лише констатує окремі епізоди діяльності організацій КП(б)У в краї¹⁵. Про рівень наукового аналізу процесів, що відбувалися в Донбасі у 1929 р., можна, зокрема, судити з тези одного з авторів про те, що “діяльність Комуністичної партії з практичного втілення ленінського кооперативного плану посилила потяг селян до колективних форм господарювання”¹⁶.

До чергової “червоної дати” в 1970 р. донецькі історики і краєзнавці випустили низку збірників і статей про роль В.Леніна в процесах, що відбувалися в Донбасі в досліджуваній період¹⁷. Певний інтерес з точки зору зазначених проблем мають праці О.Великотруб і П.Сидоренко¹⁸.

Значна частина праць радянських дослідників присвячена проблемам внутрішньопартійної боротьби початку 20-х років в Донецькому басейні. Автори підходять до висвітлення цього питання надзвичайно однобоко, поверхово, у дусі сталінської інтерпретації тогочасних подій¹⁹. У низці важливих досліджень з історії індустріалізації Донбасу, основні положення і висновки зроблені на догоду підтримання традиційного уявлення про “героїчний час перших п’ятирічок”²⁰. Замовчування реальних процесів індустріалізації в Донбасі є основним недоліком цілої низки статей, опублікованих у зазначений період²¹.

Вагоме місце у працях істориків України посідають проблеми робітничого класу. Їм присвячена ціла низка досліджень З.Лихолобової²², в яких дослідниця аналізує кількісні і якісні зміни у даній соціальній групі населення Донбасу в 20-30-і роки. Питанням історії робітничого класу Донбасу в 1921-1941 рр. присвячені чотири розділи «Історії робітників Донбасу» Київ, 1981р.), написані В.Песковим, Е.Курдюмовою, С.Кульчицьким, З.Лихолобовою, Г.Пономаренко, А.Климовою і С.Сирцовою. Образи відомих промислових і сільськогосподарських робітників Донбасу (О.Стаханова, П.Кривоноса, П.Ангеліної і інших), висвітлені істориками у зазначений період, на жаль, позбавлені реальності та критичного аналізу в контексті епохи²³. Автори багатьох праць про стахановський рух прагнули довести, що робітники Донбасу, відчуваючи гордість і ентузіазм, охоче віддавали себе виконанню завдань, які перед ними ставила більшовицька партія²⁴.

Перелом у працях українських дослідників, присвячених подіям 1921-1941 років в Донбасі, спостерігаємо з кінця 1980-х років. Саме в цей час дослідники почали поступово позбавлятися від пануючої більшовицької методології і догматизму. З’являється ряд досліджень, присвячених закритим раніше темам в історії Донбасу і України в цілому. Уже в 1989 р. публікуються статті М.Трояна і М.Мокрищева, в яких авторами вперше робляться спроби аналізу голоду 1932-1933 рр. та реальної оцінки стахановського руху²⁵. Донецький дослідник М.Троян на підставі архівних документів, вперше введених у науковий обіг, висвітлив трагічні події голодомору 1933 р. в Донбасі. Так, наприклад, в селі Шапарському у березні

1933 р. з 212 колгоспних та 18 одноосібних господарств 190, тобто 82,6 % абсолютно не мали продовольства...500 чоловік лежали у лікарні хворі від голоду, а 74 особи померли за січень і двадцять днів лютого. Смертність в окремі дні досягала 8-10 чоловік. Понад половину померлих складали діти віком до десяти років²⁶. Доведені до відчаю голодуючі люди, підкреслює автор, йшли на найтяжчі злочини. Наприклад, у селі Шапарському “Колгоспниця Хрипун Домна разом із своєю 16-літньою донькою 19.02.1933 р. зарізали одинадцятирічну дівчинку для вживання в їжу”²⁷.

Таким чином, навіть сухе викладення фактів, на підставі документів дозволили автору красномовно показати трагічне становище селян Донбасу. Беручи до уваги викладене, підкреслює М.Троян, виглядає блюзнірством Й.В.Сталіна, що колективізація “знищила бідняцтво на селі. Вона підняла бідноту та нижчі прошарки середняків у колгоспах на становище людей забезпечених, знищивши тим самим процес розорення та зубожіння селянства... Тепер селянин – забезпечений господар, член колгоспу, має у своєму розпорядженні трактори, сільгоспмашини, насінні фонди, запасні фонди і т.д. і т.п.”²⁸.

У іншій своїй праці М.Троян, досліджуючи стахановський рух, основним критерієм для оцінювання різноманітних форм соціалістичного змагання, зокрема, і стахановського руху, вважає економічні показники. У вугільній промисловості Донбасу найбільший приріст продуктивності праці припадає на 1934 р. Одночасно знижується і собівартість вугілля. У 1937 р. вугільна промисловість не виконала план за всіма показниками. Із 292 шахт “Донбасвугілля” із завданням впоралися лише 33²⁹. На підставі аналізу фактів історик приходять до висновку, що у 30-і роки більш ефективними були такі форми змагання, як ізотовський рух в поєднанні з ударництвом, виробничими конкурсами і рухом за рентабельність. А ось повсюдне впровадження стахановських методів в якості єдиноправильних, не виправдало себе³⁰.

В 1990 р. виходить ціла низка цікавих праць українських та російських дослідників, присвячених сфальсифікованим чи прихованим сторінкам історії Донбасу 1920-1930-х рр.: непу, політиці українізації, голодомору 1932-1933 рр., стахановському рухові, сталінському терору³¹. Так, М.Примуш на великому фактичному матеріалі показує як починалося масове змагання, яким шляхом йшов пошук форм та методів організації праці, які допускалися прорахунки. З першої п’ятирічки до нас прийшло поняття “ударники”, “ударна праця”. Протягом десятиріч їх висували як приклад для наслідування і перетворили на легенду. У нашій свідомості вона втратила реальні обриси і набула рис абстрактного взірця³². Дослідник дійшов до висновку, що на заключному етапі реконструкції основну ставку було зроблено на випробуваний засіб матеріальної винагороди праці – індивідуальний підряд (мається на увазі підрядна оплата праці). Саме він став одним з наріжних каменів стахановського руху. На думку автора, ліквідація середніх планок заробітної плати, використання стимулюючих можливостей необмеженого підряду дозволили підняти продуктивність праці робітників-новаторів і провести на цій підставі масовий перегляд норм виробітку³³.

У 90-і роки інтерес до історії Донбасу 1921-1941 рр., якість наукового аналізу подій і процесів в регіоні, а також обсяг джерельної бази досліджень значно зростають. Публікуються раніше неприступні документальні матеріали і статистичні дані, серед яких необхідно виділити книгу-меморіал про голодомор 1932-1933 рр., з науковим коментарем М.Трояна, і “репресованого” всесоюзного перепису населення 1937 р., а також збірника документів про голод 1921-1923 рр. за редакцією канадського історика Р.Сербина³⁴. Книга Сербина написана з нагоди сторіччя українського поселення в Канаді та в сімдесяті роковини першого великого голоду в “підсовіцькій” Україні. Значний інтерес становлять зібрані та опубліковані автором 819 документів про голод в Україні з літа 1921 р. до весни 1923 р., у тому числі про допомогу голодуючим. Наприклад, повідомлення з канадської газети «Українські робітничі вісті»: 21 січня [1922 р.] – в Донеччині... голодує понад 400.000 осіб. Голоднеча поширюється і на дальші повіти. Наслідком нужди вибухла епідемія тифу, а крім того лютує шкорбут. Для голодуючих Донеччини створено рятунковий комітет. Ця область потребує 6000 вагонів збіжа на насінє. В Мариупольському повіті зорганізовано прохарчувальну акцію для 10.000 осіб. Одначе та допомога є зовсім недостаточною”³⁵. А ось уривок звернення «До українського громадянства», опублікованого 28 серпня 1922 р. в газеті «Канадійський Українець»: ”В 1921 р. впало страшне нещастє – посуха, особливо на губернії Запоріжську, Катеринославську, Миколаївську і Донецьку. Всі посіви, трави, ярина – вигоріли, на деревах посохло листя і осипалося. Богата земля, що годувала населення своє і чуже, перетворилася у випалену – порепану пустелю, а на цій пустелі лишилось майже десять мільонів людей!.. Над краєм, над Україною повис жах і божевілля... Громадяне України!.. не забувайте тих мільонів, що вже цілий рік не бачили шматка справжнього хліба печеного, не їдять зовсім вареного, ходять голі і босі. Прийдіть як найскоріше з допомогою, подайте руку тим, що вже конають. Поможіть їм побороти страшну голодну смерть!”³⁶.

Велику зацікавленість в українських учених викликають проблеми соціально-економічного розвитку Донбасу і України в цілому в період нової економічної політики і українізації. Серед виданих у 1990-і рр. праць, що порушували окреслену проблематику, необхідно відзначити фундаментальну працю С.Кульчицького, в якій автор вперше в українській історіографії висунув концептуальну конструкцію реальної історії комунізму в країні в 1919-1928 рр.³⁷ Значне місце займають події 1920-1930 рр. в Донбасі у праці Б.Кравченка «Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття».

У числі праць з історії непу, виданих донецькими вченими в 1990-і роки, необхідно відзначити праці В.Нікольського, в яких автор порушує раніше практично недосліджене питання формування і діяльності Донецької трудармії, проблеми репресій в регіоні, а також різноманітні аспекти соціально-економічного і суспільного життя тих років³⁸.

У цей час виходить велика кількість праць, присвячених соціальним, культурним і демографічним проблемам Донбасу 1921-1941 рр. Серед них роботи З.Лихолобової, С.Гнітько, Ю.Красноносова та ін.³⁹ Українські історики видають

цілу низку монографій, статей, присвячених періоду кривавого терору і репресій 1920-1930-х років у Донбасі і Україні. Серед них студії В.Даниленка, Г.Касьянова, С.Кульчицького, Р.Ляха, Т.Гунчака, Я.Хонігсмана та І.Біласа⁴⁰.

З новітніх досліджень з проблем тоталітаризму в Донбасі необхідно виділити праці З.Лихолобової, в яких автор, ґрунтуючись на широкій базі джерел, уперше введених у науковий обіг матеріалах, розкриває специфіку функціонування тоталітарної системи на регіональному рівні⁴¹.

Підводячи підсумки проведеного історіографічного огляду матеріалів з історії Донбасу 1921-1941 рр. потрібно зазначити, що, не зважаючи на значну кількість праць, у межах зазначеної проблематики, а також нові наукові публікації 1990-х років існує необхідність проведення глибокого та об'єктивного дослідження історії робітничого класу, інтелігенції, економічних та соціальних процесів, що відбувалися як у місті, так і на селі. Недостатньо вивчені демографічні зміни населення регіону, питання розвитку культури, мистецтва. Практично немає досліджень, присвячених розвитку фізкультури та спорту в Донбасі. Важко назвати вагомі праці, що висвітлюють питання екології та охорони здоров'я. Актуальним й до сьогодні залишається питання про створення нової концептуальної студії про так званий реконструктивний період в історії Донбасу.

---

¹ Субтельний О. Україна: історія. К., 1990. С.332.

² Затонський В. Національна проблема на Україні. Харків, 1926; Попов Н.Н. Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України. Харків, 1928; Скрипник М. До теорії боротьби двох культур. Харків, 1928; Він же. Національне питання: Ст. і промови. Харків, 1929-1931. Т.1-4; Волобуєв М. До проблеми української економіки //Більшовик України. 1928. Ч.2/3; Будівництво Радянської України: Зб. Харків, 1929. Т.1-2.

³ Довідник. Харків, 1925; Україна: Стат. щорічник. Харків, 1926; Народне господарство України в 1924-1925 рр. Харків, 1926. Кн.1-4; Праця в промислових закладах України в 1925 р. Харків, 1927; Україна: Стат. щорічник на 1928 р. Харків, 1928; Труд и профсоюзы на Украине: Стат. справочник за 1921-1928 гг. Харьков, 1928; Промышленность в СССР в 1926/27 гг.: Ежегодник ВСНХ. М., 1928; Промышленность в СССР в 1927/28 гг.: Ежегодник ВСНХ. М., 1929; Україна: Стат. щорічник, 1928 р. Харків, 1929; Бюджети промислових робітників України в 1926/27-1928/29 рр. Харків, 1930; Всесоюзная перепись населения 1926 г. М., 1930. Т.ХХХ.

⁴ Див наприклад: Фабрики та заводи України: Стат. довідник. Харків, 1931; Народне господарство УСРР: Стат. довідник. К., 1935; УСРР в цифрах: Стат. довідник. К., 1936; Праця в УРСР: Стат. довідник. К., 1937; Народне господарство УРСР: Стат. довідник. К., 1940 та інші.

⁵ Див.: Рашин А.Г. Состав фабричного-заводского пролетариата СССР: Предварительные итоги переписи металлистов, горнорабочих и текстильщиков в 1929 г. М., 1930; Ренке В.П., Ширай П.А. Забойщицкие кадры в рудоуправлениях Донугля: По материалам переписей 1923 и 1929 гг. Харьков, 1929; Дубинская И.Н. Рабочие кадры каменноугольной промышленности Донбасса: Итоги переписи 1929 г. Харьков, 1930; Металлисты СССР: Стат. материалы /Текст А.Г.Рашина. М., 1930. Т.1; Цукерник А.Л. Производительность труда и численность трудящихся в каменноугольной промышленности Донбасса. Харьков,

1940; Кваша Я. Механизация каменноугольной промышленности: Итоги переписи забоев и оборудования угольной промышленности. М., 1936.

⁶ Див.: На форпостах індустріалізації: Молодь Донбасу в боях за вугілля. Харків, 1929; Изотов Н. Моя жизнь, моя работа. Харьков, 1936; Комсомол в стахановском движении: Очерки, речи, факты и документы. М., 1936; 300 мастеров угля о своем опыте /Под ред. Б.Б.Товаровского. Харьков, 1936; Стахановское движение и производительность труда. М.; Л., 1936; Стаханов А.Г. Рассказ о моей жизни. М., 1938; Мазай М. Записки сталевара. М., 1940; Кабалкін А.С. Стахановський рух і продуктивність праці у вугільному Донбасі. К., 1940; Шевченко А.О. Стахановський рух і ріст продуктивності праці в чорній металургії. К., 1940; Кузьминов И.И. Стахановское движение высший этап социалистического соревнования М., 1940; Ерманский О.А. Стахановское движение и стахановские методы работы. М., 1940; Обобщение стахановских методов работы на шахтах Донецкого бассейна. Харьков, 1940. Вып.1; Бердников Д. От коммунистических субботников к стахановскому движению //Борьба пролетариата. 1941. №1; Нефедов Н. История возникновения стахановского движения //Истор. журн. 1941. №1 та інші.

⁷ Нюрина Ф. Женщина в борьбе за новое общество. Харьков, 1930; Орман А.І. Робітниця у важкій промисловості: (Досвід застосування жіночої праці на заводі ім. Ілліча). Харків, 1931; Козуйок Г., Гайліт К. Жінки Донбасу в боротьбі за промфінплан. Харків, 1931; Балд Л. Робітниця на соціалістичній будові. Харків, 1931; Гаско В. Жіноча праця на Україні. Харків, 1932; Серінна Е.Нові жіночі кадри для народного господарства. Харків, 1934; Ландау А.М., Батшава М.М. О внедрении женского труда в каменно-угольную промышленность. Харьков, 1934.

⁸ Manning C. The History of the Ukraine. New York, 1947; (Меннінг К. Історія України. Нью-Йорк, 1947); Manning C. Twentieth Century Ukraine. New York, 1951; (Він же. Україна ХХ століття. Нью-Йорк, 1951); Manning C. Ukraine under the Soviets. New York, 1953; (Він же. Україна під Советами. Нью-Йорк, 1953); Kostiuk H. Stalinist rule in the Ukraine, 1929-1939. Munich, 1953; (Костюк Г. Сталінське правління в Україні. 1929-1939 рр. Мюнхен, 1953); Kostiuk H. Stalinist Rule in the Ukraine: A Study of the Decade of Mass Terror (1929-1939). London; New York, 1960; (Він же. Сталінське правління в Україні. Вивчаючи десятиліття масового терору (1929-1939 гг.). Лондон; Нью-Йорк, 1960); Kolarz W. Russia and Her Colonies. New York, 1955; (Коларж У. Росія і її колонії. Нью-Йорк, 1955); Dmytryshyn V. Moscow and the Ukraine, 1918-1953. New York, 1956; (Дмитришин В. Москва і Україна. 1918-1953 гг. Нью-Йорк, 1956); Sullivant R. Soviet Politics and the Ukraine. 1917-1959. New York, 1962; (Саллівант Р. Радянська політика і Україна. 1917-1959 гг. Нью-Йорк, 1962); Melnyk Z. Soviet Capital Formation: Ukraine, 1928/29-1932. Munich, 1965; (Мельник З. Утворення радянського капіталу, 1928/29-1932. Мюнхен, 1965).

⁹ Кучер О.О.Боротьба робітників України за відбудову важкої промисловості після громадянської війни. Харків, 1959; Шиян К.К. Боротьба робітничого класу України за відбудову промисловості (1921-1925 рр.). К., 1959; Черненко Н.В. Борьба Коммунистической партии за восстановление промышленности и консолидацию рабочего класса Украины в 1921-1925 гг. К., 1959; Мартинюк Ф.М. Соціалістична індустріалізація України. К., 1959; Скобцов Л.Я. Партийная организация Донбасса в борьбе за осуществление ленинского плана индустриализации страны, 1926-1929 гг. К., 1959; Бакуменко П.І Українська РСР в період відбудови народного господарства, 1921-1925 рр. К., 1960; Диденко Г.Д. Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства (1921-1925). К., 1962;

Самофалов В.М. Комуністична партія України в боротьбі за відбудову народного господарства (1921-1925 рр.). К., 1963.

¹⁰ Епштейн А.І. Робітники України в боротьбі за створення матеріально-технічної бази соціалізму (1928-1932). Харків, 1968.

¹¹ Запорожец М.Я. Истоки великих свершений. В.И.Ленин и партийные организации Донбасса. Донецк, 1972; Лях Р.Д. Аграрні перетворення на Донеччині (1917-1923 рр.). Донецьк, 1974; Він же. Розв'язання аграрного питання на Україні. 1917-1923. К., 1975.

¹² Курдюмова Е.А. Донбасс на подъёме (1921-1925). Донецк, 1976.

¹³ Павленко М. Комуністичний вексель (Зобов'язання металургів Донбасу В.І.Леніну 1921 р.) //Під прапором ленінізму. 1970. №8; Першак Д.А. Перші ударні рудники, заводи й бригади в Донбасі (1920 р.) //Питання історії СРСР. 1974. Вип.18; Сырцова С.М. Социалистическая индустриализация и изменения в составе рабочего класса Украины //Рабочий класс и индустриальное развитие СССР. М., 1975. С.153-158; Бабко Ю.В. Развитие трудовой активности рабочего класса УССР в годы второй пятилетки (Состояние и задачи изучения проблемы) //Там же. С.203-208; Першак Д.А., Масальський В.І. Відбудова і розвиток важкої промисловості Донбасу як бази соціалістичної індустріалізації країни (1920-1928) //Питання історії СРСР. 1978. Вип.23; Мединцев А.Г. Изменение национального состава рабочего класса Украины в период социалистического строительства (1917-1937 гг.) //Рабочий класс - решающая сила интернационального единства советского народа. М., 1981. С.46-58; Троян Н.П. К вопросу о национальном составе рабочих Донбасса. 1926-1937 гг. //Там же. С.59-64; Лихолобова З.Г. Творческое сотрудничество рабочих братских республик в период социалистической индустриализации //Там же. С.150-162; Канунников В.Н. Торговая смычка рабочего класса с крестьянством в 1926-1937 годах: (На материалах Донбасса) //Рабочий класс СССР - ведущая сила советского общества. Донецк, 1987. Ч.1. С.78-79.

¹⁴ Верстюк В.Ф. Военный коммунизм на Украине //Маршрутами історії. К., 1990. С.113.

¹⁵ Див.: Гайдуков Л.Ф., Тихомиров Б.О. Боротьба партії за відбудову і подальший розвиток вугільної промисловості Донбасу (1921-1925) //Наук. праці з іст. КППС. 1970. Вип.39; Носков В.А. Удосконалення організаційної структури партійних організацій вугільних підприємств Донбасу у 1921-1925 рр. //Наук. праці з іст. КППС. 1970. Вип.39; Гвоздирькова З.І. Діяльність Горлівської партійної організації по розвитку політичної і трудової активності робітничого класу (1921-1922) //Наук. праці з іст. КППС. 1972. Вип.51; Гулий М.С. Комуністична партія - організатор відродження Донбасу на заключному етапі громадянської війни //Наук. праці з іст. КППС. 1972. Вип.54; Зимоглядов Ф.Р. Коммунистическая партия Советского Союза во главе трудовой активности масс 1928-1941 гг. (Из опыта работы партийных организаций Донбасса). Донецк, 1973.

¹⁶ Конопля А.Н. Усиление шефской помощи рабочих Донбасса селу в 1929 г. //Докл. науч. конф. каф. ист. КПСС ДонГУ. Донецк, 1970. С.54.

¹⁷ Бурносков В.Ф. В.І.Ленін і трудящі Донбасу (До історії відбудови Донецького басейну) 1921-1925 рр. //Архіви України. 1970. №1; Пономаренко Г.Я. В.І.Ленін і відбудова Донбасу //Наук. праці з іст. КППС. 1970. Вип.41; Синенко П.С. Роль В.І.Леніна у відбудові Донбасу у 1922 р. //Укр. істор. журн. 1970. №6; Донецкой ордена Ленина областной комсомольской организации - пятьдесят: Хроника комсомольской жизни /Сост. И.Д.Лепша и др. Донецк, 1970; Поступь Донбасса: Сб. Донецк, 1970.

¹⁸ Великотруб А.А. Деятельность комиссий Центрального комитета партии в Донецком каменноугольном бассейне в 1923 г. //Вестник МГУ. Сер.9. История. 1971. №2; Сидоренко

П.О. Діяльність КП(б)У по здійсненню ленінського плану ГОЕРЛО в Донбасі у відбудовний період (1921- 1925) //Наук. праці з іст. КПРС. 1970. Вип.39.

¹⁹ Див.: Берлін Л.І. Зміцнення робітничого ядра партійних організацій Донбасу (1926-1929) //існик Харків. політ. ін-ту. Сер. Історія КПРС. 1973. №82. Вип.4; Антонов П.О. Участь партійних організацій Донбасу у розгромі троцькістсько-зінов'євського опозиційного блоку //Наук. праці з іст. КПРС. 1974. Вип.67; Він же. Борьба коммунистов Донбасса с троцкизмом в период внутрпартийной дискуссии накануне XIII конференции РКП(б). // Докл. науч. конф. каф. ист. КПСС Донецк,1970; Гвоздирькова З.І. Ідейний і політичний розгром правого ухилу (1928-1929) //Наук. праці з іст. КПРС. 1976. Вип.82; Борьба коммунистов Донбасса с “левым” оппортунизмом (1926-1927): Метод. рекоменд /Под. ред. И.Н.Банько. Ворошиловград, 1977; Гулий М.С. Боротьба партійних організацій Донбасу за єдність партійних рядів у період переходу на мирну роботу (листопад 1920 - березень 1921) //Наук. праці з іст. КПРС. 1970. Вип.39; Пономаренко Г.Я. Боротьба парторганізацій Донбасу проти троцькизму за ленінську єдність партійних рядів (1926-1927)) //Наук. праці з іст. КПРС. 1970. Вип.39; Литвиненко В.Ф. Банько И.Н. Коммунисты Донбасса в борьбе против троцкистско-зиновьевского блока (1926-1927) //Науч. труды по ист.КПСС. 1978. Вип.92 та інші.

²⁰ Пономаренко Г.Я. Во главе трудового подъема: Коммунисты Донбасса - организаторы коммунистического соревнования рабочего класса в годы первой пятилетки. К., 1971; Він же. Курсом индустриализации: Исторический очерк. Донецк, 1974; Він же. Коммунисты Донбасса в борьбе за социалистическую индустриализацию. 1926-1929. К.; Донецк, 1979.

²¹ Див.: Лихолобова З.Г. Боротьба робітників Донбасу за піднесення вугільної промисловості Донбасу на початку другої п'ятирічки //Питання історії СРСР. 1974. Вип.17; Першак Д.А. З історії боротьби за розв'язання проблеми механізації вугільної промисловості Донбасу. 1917-1940 рр. //Питання історії СРСР. 1975. Вип.20; Бурлакова Г.В. Виробничі наради на підприємствах Донбасу в перші роки соц. індустріалізації (1926-1928) //Питання історії СРСР. 1976. Вип 20; Федорова Л.А. Укрепление профсоюзных организаций Донбасса (1928- 1932) //Вопросы истории СССР. 1984. Вип.29.

²² Лихолобова З.Г. Из истории интернациональных связей рабочих Донбасса (1925- 1928) //Докл. науч. конф. каф. ист. КПСС ДонГУ. Донецк, 1970; Вона ж. До історії ліквідації безробіття в Донбасі (1926- 1930) //Укр. істор. журн. 1971. №5; Вона ж. Поповнення робітничих кадрів Донбасу на початку реконструктивного періоду (1926-1928) //Питання історії народів СРСР. 1972. №13; Вона ж. Источники пополнения и рост численности рабочих Донбасса в период социалистической реконструкции народного хозяйства (1926-1937) // История СССР. 1973. №2; Вона ж. Зростання і згуртування робітничих рядів Донбасу в роки другої п'ятирічки //Укр. істор. журн. 1973. №12; Вона ж. Рабочие Донбасса в годы первых пятилеток (1928-1937 гг.). Донецк, 1973; Вона ж. Поступь новаторов. Донецк, 1976; Вона ж. Поступь новаторов //Страною возвеличенный Донбасс: Очерки /Сост. З.Г.Лихолобова. Донецк. 1987. С.47-72.

²³ Потапова А. “Наш паровоз в комуноу мчить!” (Про М.Ф.Кривоноса) //Під прапором ленінізму. 1971. №22; Петров К.Г. Живые силы. Записки бывшего парторга ЦК ВКП(б) на шахте “Центр. Ирмино” о зарождении стахановского движения. Донецк, 1971; Стаханов А.Г. Труд - Родине. //Вопросы истории. 1971. №3; Жихарев Г. Марш ударных бригад //Донбас. 1976. №4; Стеценко Г. Там на шахті вугільній... //Прапор. 1971. №3; Ангелина П.Н. Нива юности. К., 1981 та інші.

- ²⁴ Див.: Пахарев А.Д. Участь комсомольців Донбасу у стахановському русі (1935-1941) //Наукові праці з іст. КПСР. 1970. Вип. 39; Кузьменко М.М. Участь молодих шахтарів Донбасу у стахановському русі (1935-1941) //Укр. істор. журн. 1985. №7; Примуш Н.В. Профсоюз и стахановское движение в угольной промышленности во 2-ой пятилетке //Уголь Украины. 1985. №8; Захарченко Н.А. Зарождение стахановско-кривоносковского движения на железнодорожном транспорте Донбасса (июль-декабрь 1935) //Вопросы истории СССР. 1989. Вып.33.
- ²⁵ Троян Н. Голод //Донбас. 1989. №3; Мокрищев Н. Не померкнет никогда: А. Стаханов: портрет без лака //Донбас. 1989. №2.
- ²⁶ Троян М. Голод //Донбас. 1989. №3. С.80.
- ²⁷ Там же. С.81.
- ²⁸ Там же. С.85.
- ²⁹ Троян Н. “Мы покоряем время...”: стахановское движение: взгляд с порога 90-х //Донбасс. 1990. №1. С.79-80.
- ³⁰ Там же. С.80.
- ³¹ Див.: Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів /Кер. кол. упоряд. Р.Я.Піріг. К., 1990; Викторов Б.А. Без грифа “Секретно”: Записки военного прокурора. М., 1990. С.142-169; Троян Н. “Мы покоряем время...”. Стахановское движение: взгляд с порога 90-х //Донбас. 1990. №1; Примуш Н.В. Ударничество: миф и реальность. Донецк, 1990; Троян Н.П., Стуканов Е.Н., Михненко А.М. История развития народного образования в Донбассе в 30-е гг. //Народное образование Донецкой области: история и современность: Тез. докл. и выступ. Донецк, 1990. С.12-13; Лихолобова З.Г. Хозрасчет в металлургии и легкой промышленности //Возвращаясь к истокам: Науч.-популярные очерки. Донецк, 1990. С.37-48.
- ³² Примуш Н.В. Ударничество: миф или реальность. Донецк, 1990. С.4.
- ³³ Там же. С.45.
- ³⁴ Сербин Р. Голод 1921-1923 і українська преса в Канаді. Торонто; Київ, 1992; 33-й: голод: Народна книга-меморіал /Упоряд.: Л.Б.Коваленко, В.А.Маняк. К., 1991; Всесоюзная перепись населения. 1937 г.: Краткие итоги /Сост.: Н.А. Араловец, В.Б. Жиромская, И.Н. Киселев. М., 1991.
- ³⁵ Сербин Р. Голод 1921-1923 і українська преса в Канаді. Торонто; Київ, 1992. С.203.
- ³⁶ Там же. С.395.
- ³⁷ Див.: Кульчицький С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. К., 1995; Він же. УСРР в добу НЕПу //Історія України: нове бачення: У 2 т. Т.2. С.173-213; Він же. “Великий перелом” //Там же. С.214-255; Він же. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). К., 1996 та інші.
- ³⁸ Никольский В.Н., Бурносков В.Ф. На культурной стройке 20-х годов //Возвращаясь к истокам: Науч.-популярные очерки. Донецк, 1990. С.49-60; Він же. Повторение пройденного: нэп во втором прочтении (в Донбассе) //Донбас. 1991. №2; Никольский В., Шевченко В. Молодежь Донбасса в годы нэпа. Донецк, 1991; Нікольський В.М. Безробіття в Донбасі часів непу //Укр. іст. журн. 1992. №2. С.50-57; Він же. “Велика чистка” //Правда через роки. Донецьк, 1995. С.28-30; Він же. Українці Донеччини, репресовані в 1937-1939 рр.: соціологічний аналіз статистики //Схід. 1995. №3; Він же. Жертви 1939 року на Донеччині //Нові сторінки в історії Донбасу: Ст. Донецьк, 1997. Кн.5. С.120-129 та інші.
- ³⁹ Див.: Касьянов Г.В. Українська інтелегенція 1920-х - 1930-х років: соціальний портрет та історична доля. К.; Едмонтон, 1992; Красноносков Ю.Н. Демографические изменения в

составе шахтеров Донбасса в 1926-1932 гг. //Літопис Донбасу: Краєзнавчий зб. Донецьк, 1992. Вип.1. С.44-46; Він же. Особенности становления шахтерских традиций на рубеже 20-30-х гг. в Донбассе //Материалы международного симпозиума. Мариуполь, 1992. С.192-195; Гнітько С.П. Становище інженерно-технічної інтелегенції Донбасу у 20-і роки //Сторінки історії: Бюл. Асоціації істориків Вищої школи України. К., 1993. С.50-57; Він же Технічна інтелегенція України в умовах формування тоталітарної системи в СРСР (20-ті роки ХХ ст.) //Сторінки історії. К., 1995. С.108-114; Мовчан О.М. Придушення меншовицької опозиції в профспілковому русі України (1920-1924 рр.) //Укр. іст. журн. 1993. №2. С.37-47; Лихолобова З.Г., Коваленко В.Л. Процессы урбанизации в Донбассе (1926-1939 гг.) //Новые страницы в истории Донбасса: Ст. Донецк, 1994. Кн.3. С. 57-59; Соловей А.В. К вопросу о взаимоотношениях Донецкой Трудовой армии с местным населением. // Новые страницы в истории Донбасса: Ст. Донецк, 1997. Кн.5. С.72-78; Храповицкая О.Ю. Инженерно-технические кадры угольной промышленности в первые годы советской власти //Там же. С.78-83; Мартыничук И.И. Подготовка национальных педагогических кадров в 20-е годы //Там же. С.83-90; Богінська І.В. Учительські кадри Донбасу на початку 1920-х років //Там же. С.90-102; Хюренина И.Ю. Культурные процессы и формирование тоталитарного общественного сознания при сталинизме (1920-1930-е гг.) //Там же. С.102-113; Нагорняк Т.Л. Некоторые аспекты художественной литературы Донбасса в русле государственной политики “коренизации” //Там же. С.113-120 та інші.

⁴⁰ Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. К., 1991; Касьянов Г. “Шахтинська справа” (Про жертви сталінських репресій у Донбасі 1928) //Під прапором ленінізму. 1989. №22; Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелегенція (20-30-і роки). К., 1991; Лях Р.Д. Репресії за колективізації на Донеччині //V Всеукр. конф. “Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України”: Тез. допов. та повід. К.; Кам’янець-Подольський, 1991. С.278-280; Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. К., 1993; Хонігсман Я.С. Колективізація, голодомор і занепад єврейського землеробства на Україні //Укр. істор. журн. 1994. №2-3. С.66-75; Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. К., 1994.

⁴¹ Лихолобова З. Найбільша “чистка” в Донбасі //З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1995. №1-2. С.177-189; Вона ж. Сталінський тоталітарний режим та політичні репресії кінця 30-х років в Україні (Переважно на матеріалах Донбасу): Навч. посіб. Донецьк, 1996 та інші.